

І. О. Ціборовська-Римарович
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ

**ВИДАННЯ ДРУКАРНІ БЕРДИЧІВСЬКОГО МОНАСТИРЯ
БОСИХ КАРМЕЛІТІВ (1760–1840) ЯК ДЖЕРЕЛО
ДО ІСТОРІЇ ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ**

Діяльність друкарні Бердичівського монастиря чину босих кармелітів (*Fratres Discalceati Ordinis Beatissimae Virginis Mariae de Monte Carmelo*) на сьогодні є маловідомою і недостатньо дослідженою сторінкою історії українського книговидання. З низки об'єктивних і суб'єктивних причин відсутні наукові книгознавчі дослідження про неї, на відміну від Острозької друкарні, друкарень Києво-Печерської лаври, Львівського Ставропігійського братства, Унівської, Новгород-Сіверської та Чернігівської друкарень, друкарні Михайла Сльозки¹. Бракує реєстру відомих сьогодні бердичівських друків, який би допоміг у написанні історії друкарні, уточненні репертуару її продукції і став би щаблем на шляху підготовки друкованого каталогу видань, що вийшли з-під її верстатів. Немає альбому, який би містив зображення гравюру, ініціалів, кінцівок, виливних прикрас та інших особливостей оформлення бердичівських друків і став би необхідним при атрибуції дефектних примірників та видань без вихідних даних.

Короткі, інформаційного характеру публікації про діяльність бердичівської друкарні як складові загальних праць вміщені в праці І. Огієнка “Історія українського друкарства”, яка вперше побачила світ 1925 р. у Львові (вдруге була перевидана в Україні 1994 р., с. 331–332), у колективній праці польських книгознавців “*Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku. – Z. 6: Małopolska – Ziemie Ruskie / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski. – Wrocław ; Kraków, 1960 (s. 119–122)*”. Стислий, але ґрунтовний огляд історії та репертуару друкарської продукції бердичівської

офіціни викладений польським дослідником Є. Плісом у статті “Drukarni ‘Fortecy Najświętszej Maryi Panny’ w Berdyczowie (1758–1844)”. У публікації автор подає інформацію, одержану з документів Архіву Провінції Босих кармелітів у Черній та Архіву монастиря босих кармелітів у Бердичеві. Фрагментарні відомості про друкарню та її окремі видання подані на сторінках монографії Я. Ісаєвича “Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми” (Л., 2002), предметом дослідження якої не є історія окремих друкарень. Найповніші бібліографічні описи бердичівських видань містять “Bibliografia polska” К. Естрейхера та “Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні” Я. Запаса та Я. Ісаєвича².

У першій половині XVII ст. (бл. 1630 р.)³ тогочасний власник Бердичева київський воєвода Януш Тишкевич (пом. 1649 р.)⁴ запросив босих кармелітів до свого містечка. Інавгурація чернечого життя та освячення костелу відбулися 22 липня 1642 р. Закладений ними монастир переживав усі бурхливі події, які випадали на долю краю, і часто був втягнутим у політичні перипетії. Бердичівський монастир босих кармелітів у XVIII ст. за церковним адміністративно-територіальним устроєм Ордену відносився до його Польської провінції, що мала назву Святого Духа (Provincia Polona Sanctus Spiritus). Сам монастир мав назву Непорочного зачаття найсвятішої Диви Марії та св. Іоана Хрестителя (Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae et utriusque S. Ioannis Baptistae). На 1772 р. бердичівська кармелітська обитель за кількістю мешканців була найбільшою серед монастирів цього Ордену в українських землях. Її братія налічувала 37 ченців⁵. При монастирі існувала школа, де навчалася шляхетська молодь, був шпиталь і аптека. Монастир мав цінну бібліотеку, в якій зберігалися давні рукописи та книжки. У другій половині XVIII ст. монастир мав значний вплив на культурне та економічне життя регіону, в здійсненні якого допомагала монастирська друкарня.

Велику роль у розвитку Бердичева відіграло запровадження з 1765 р. ярмарків, наданих королівськими привілеями. Таких щорічних ярмарків було 10. Вони стимулювали торгівлю, що відбилося на діяльності монастирської друкарні та розповсюдженні її продукції. На бердичівських ярмарках йшла досить жвава торгівля книжками. Один з провідних видавців Речі Посполитої XVIII ст. Міхал Гріль (Gröll) надсилав з Варшави свої видання для продажу в Бердичеві⁶. З метою популяризації своєї друкарської продукції кармеліти

видали каталог книжок, які можна було придбати в їхній офіцині “*Katalog ksiązek w polskim i łacińskim języku znajdujących się przy drukarni XX. Karmelitów bosych w Berdyczowie*” (1786)⁷.

Кармеліти відгукувалися своїми друками на біжучі події. Так, 1770 р. містом прокотилася епідемія чуми. Ченці надавали допомогу хворим і багато з них помирало від інфекційної хвороби. А 1771 р. у друкарні була видана брошура під назвою “*Obrońca od morowego powietrza nayskuteczniejsza*”⁸.

21 листопада 1781 р. король Речі Посполитої Станіслав Август Понятовський уперше відвідав Бердичів, повертаючись з Кам’янець до Варшави⁹. 25 листопада цього ж року в костелі отців кармелітів у містечку Лабунь, через яке пролягав шлях короля, звенигородський сурогат Київської метрополії Томаш Сушицький мав казання в присутності монарха з нагоди роковин його коронації. А 1787 р. бердичівськими кармелітами було опубліковано текст казання під назвою “*Kazanie na doroczność... koronacyi... Stanisława Augusta... w obecność tego w Łabuniu w Kosciele WW. OO. Karmelitow miane... Dni 25 Listopada 1781 Roku*”¹⁰. Обсяг видання невеликий, усього 8 арк., надрукованих форматом “in octavo”. На титульному аркуші вказано тільки місто і друкарню без року видання. У тексті заголовку на титулі подано дату, коли відбулося казання – 25 листопада 1781 р. А в імприматурі подано дату 30 березня 1787 р., коли архієпископ Ясон, митрополит київський і галицький дозволив друкування твору. У каталозі Я. Запаска та Я. Ісаєвича видання внесено під 1781 р. А К. Естрейхер, подаючи його також під 1781 р., згадує і видання 1787 р., посилаючись на джерело, яке не називає. Так як король відвідував Лабунь двічі – у 1781 та 1787 р.¹¹, то, на нашу думку, видання книжки могло бути пов’язане з другим візитом короля до містечка. Подальша пошукова робота, ймовірно, прояснить питання, скільки разів у дійсності було опубліковано казання Т. Сушицького. Дата публікації 1787 р. не потребує додаткових доказів. Нині цей скромно виданий друк є бібліографічним раритетом. За даними каталогу Я. Запаска та Я. Ісаєвича, його примірник зберігається тільки у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – НБУВ).

Друкарня бердичівських кармелітів у другій половині XVIII ст. належала до ряду найжвавіших католицьких монастирських офіцин у південно-східних регіонах тогочасної Речі Посполитої. Привілей на відкриття друкарні, який одержали бердичівські отці кармеліти

за посередництвом київського єпископа Каєтана Солтика від польського короля Августа III, датований 14 січня 1758 р. Адмісію цього привілею та дозвіл на друкування книжок релігійного змісту надав монастирю кафедральний канонік, київський генеральний візитатор Франтішек Замжицький розпорядженням від 20 травня 1778 р.¹² Найбільш ранні друки, що вийшли з її стін, мають дату 1760 р. На титульних аркушах бердичівських видань друкарня називалася польською мовою – “Drukarnia Fortecy Najświętszej Marii Panny”, “Fortecy NMP. WW. OO. Karmelitow Bosych”, “Góry Karmelu Fortecy N. M. P. za przywileiem J. K. Mści”, а латинською мовою – “Typis S. R. M. in Conventu PP. Carmelitarum Discalceatorum”, “Typis Fortalitii B. V. Mariae”.

Будучи монастирською офіциною, Бердичівська друкарня не мала зв'язків з навчальними чи науковими установами вищого рангу. Її діяльність була спрямована на виконання завдань, які ставила перед собою римо-католицька церква на православних українських землях, та на задоволення в першу чергу релігійних потреб місцевого населення. Заради об'єктивності треба уточнити, що в основному малися на увазі потреби пересічних, насамперед шляхетських, широких мас, які залишалися поза впливом новітніх суспільних ідей Просвітництва та нового культурного стилю життя, за якими жила столиця Речі Посполитої часів Станіслава Августа та вищі верстви шляхетського стану.

Зміна державної приналежності вплинула на долю монастиря, а відтак і на діяльність друкарні. За другим поділом Польщі (1793 р.) Бердичів відійшов до Російської імперії і увійшов до складу Волинської губернії як містечко Житомирського повіту (1844 р. його включено до Махнівського повіту Київської губернії, повітовим містом Київської губернії він став 1846 р.). Роль римо-католицької церкви на українських землях зменшувалася як і кількість католицьких монастирів. Друкарню 1840 р. перевели до Житомира, а 1867 р. було скасовано монастир босих кармелітів у Бердичеві¹³.

Російський уряд почав проводити політику, спрямовану на денационалізацію польської шляхти і злиття її з російським дворянством¹⁴. Але ще не відбувся третій поділ Речі Посполитої. Станіслав Август ще посідав польський трон, і ідеї Просвітництва впливали на життя суспільства, яке виявилось розчленованим між трьома державами. Освіта ж відігравала в системі просвітницьких ідей важливу роль. 1805 р. стараннями Тадеуша Чацького було відкрито Волинську гімназію в Кременці. Раніше, 20 вересня 1803 р.

була прийнята ухвала Луцько-Житомирської капітули та настоятелів монастирів Луцько-Житомирської дієцезії про пожертвування на потреби парафіяльних шкіл Волинської, Київської та Подільської губерній. Згідно з цією ухвалою Бердичівська друкарня кармелітів зобов'язувалася щорічно безкоштовно друкувати одне видання в одному томі, одержане від освітянської влади, і його 100 прим. передавати для користування до Волинської гімназії в Кременці. А з накладу кожного наступного свого видання жертвувала 4 прим. для шкільництва¹⁵.

Достеменно невідома кількість видань, які випустила монастирська друкарня. Друковані бібліографічні джерела та книгознавчі розвідки різних часів подають різні цифри – від 306 до 650 назв¹⁶, охоплюючи різні періоди її історії. В одному випадку робилися підрахунки по XVIII ст., в іншому – від її першодруків до 1840 р. Кількісні підрахунки бердичівських друків, зроблені за каталогом Я. Запаска та Я. Ісаєвича, у період з 1760 до 1800 р. складають 256 назв видань. Багато з бердичівських видань у репертуарі, укладеному Я. Запаском та Я. Ісаєвичем, мають тільки посилання на працю К. Естрейхера “*Bibliografia polska*”, що вказує на відсутність їх або брак інформації про них у сучасних книгосховищах і, можливо, на недостатній історико-книгознавчий аналіз фондів стародруків сучасних бібліотек. Подальша евристична робота дасть можливість уточнити і конкретизувати кількісні відомості про її друкарську продукцію. Про інтенсивність видавничої діяльності друкарні сьогодні можна навести такі цифри: у XVIII ст. у середньому з друкарні щорічно виходило від 5 до 9 назв видань на рік.

У наш час найбільше бердичівських стародруків в Україні мають у своїх фондах Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України, Харківська державна наукова бібліотека імені В.Г. Короленка. Є вони також і у Науковій бібліотеці Львівського національного університету імені Івана Франка, у фондах Львівського національного музею, в Музеї книги і друкарства м. Острога, в Державному історичному архіві України в м. Києві. Робота, яка тепер проводиться по виявленню, описуванню та книгознавчому дослідженню бердичівських стародруків у НБУВ, є відновлення перерваних у 30-ті роки минулого століття книгознавчих досліджень у Всенародній бібліотеці України (далі ВБУ) в цьому напрямі.

28 серпня 1924 р. Археографічною Комісією УАН був утво-

рений Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII ст., який очолив тодішній завідувач Відділу стародруків С.І. Маслов. Опису підлягали всі книжки XVI–XVIII ст. (до 1800 р.), видані на етнічних українських землях, незалежно від мови та шрифту. С.І. Масловим була розроблена інструкція наукового опису стародруків¹⁷. У 1936 р. у Відділі стародруків ВБУ готувалися до друку чотири наукові каталоги, серед яких значився і “Каталог видань Бердичівської друкарні. 1760–1800 рр.”. Його упорядником був В.П. Миловидов¹⁸. За даними “Книги кількісного обліку видань XVI–XVIII ст., що зберігаються у Відділі стародруків та рідкісних видань, надрукованих на території України”, бердичівських видань за 1760–1799 рр. налічувалося 80 од. зб. (підррахунок на 22 травня (4 червня) 1930 р.)¹⁹. На превеликий жаль, каталог не вийшов. Більше того, сьогодні у фондах Архіву НБУВ не виявлено ані підготовчих матеріалів, ані рукопису самого каталогу.

Після проведення в 90-х роках XX ст. роботи по доукомплектуванню фонду Відділу стародруків та рідкісних видань ретроспективною літературою з Відділу обмінно-резервних фондів – на сьогодні у ньому маємо 72 назви бердичівських стародруків 1760–1830 рр., які складають 126 од. зб. З них 19 видань досі не значилися у фондах НБУВ, серед них 3 відсутні в бібліографічних джерелах, 9 відомі в двох примірниках – один з яких знаходиться в НБУВ (у звіті про роботу Відділу стародруків за 1935 р. вказано, що описано 75 од. зб. – 40 назв видань XVIII ст. Бердичівської друкарні)²⁰. Окрім Відділу стародруків та рідкісних видань значна кількість бердичівських друків знаходиться у фонді Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Щодо тематики видавничої продукції друкарні, то вона обумовлювалася її походженням (монастирська) та завданнями. У першу чергу вона забезпечувала місцевий ринок релігійною літературою – це, зокрема – проповіді, рубрицели для потреб київської та кам'янецької дієцезій, молитовники, описи коронацій чудотворної ікони Бердичівської Божої Матері та її чудес, орденські правила, життя, панегірики тощо. Серед авторів девоційних книжок були Бонавентура Бахмінський, Павло Ксаверій Бжостовський (1730–1828), Себастьян Больський, Валер'ян Грищинський, львівський архикафедральний проповідник вірменського обряду, апостольський протонотарій Габріель Анджей Касперович, провінціал Руської провінції Ордену бернардинів Бенедикт Котвицький, Ремігій Кукульський,

Себастьян Мартинович, Стефан Миколаєвич, теолог, історик, єзуїт Симон Мяхрович (1727–1798), відомий свого часу проповідник і теолог, провінціал Малопольської провінції Ордену кармелітів (*Ordo Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo*) Мартин Рубчинський (пом. 1793), Антон Янішовський та ін.

У видавничому репертуарі мали місце книжки з історичної тематики. Так, 1780 р. у Бердичеві вийшов короткий посібник з історії Польщі професора риторики Вінницької школи Данила Гаєвського “*Zbiór historyi polskiej*”²¹. Там само професор Житомирської школи Антон Капиця 1781 р. видав свій переклад з французької на польську мову загальну історію давніх держав “*Historia powszechna dawnych państw*”²². Можна припустити, що ініціатором обох видань була Бердичівська друкарня.

Друкарня видавала також твори і членів інших католицьких орденів. Помітною подією в її діяльності був вихід праці історика-домініканця Климентія Ходикевича про історію Руської провінції Ордену домініканів “*De rebus gestis in Provinciae Russiae Ordinis Praedicatorum*” (1780)²³. Цікавим є факт, що в ній відзначалося могутність Київської Русі як держави та її самостійну роль у світовій історії. 1776 р. кармеліти опублікували літературний твір відомого математика-піара Патриція Скарадкевича (1738–1777) – оду на день іменин кн. Любомирської, піднесену від імені Піарського колегіуму, що в Межиричі Корецькому, “*Wiersz o J.O. Księżnie Lubomirskiej... w dzień imenin...*”²⁴. Це невелике за обсягом видання з чотирьох аркушів сьогодні є бібліографічним раритетом.

Друкувалися в її стінах і книжки філологічної тематики навчального профілю – граматики, букварі, розмовники (латинської, польської, французької, німецької, російської мов), словники: “*Wstęp do uczucia języków francuzkiego u polskiego...* – Ed. 3, [post 1796]”²⁵; “*Букварь для обучения юношества чтению по российски и по польски*” (1793²⁶, 1796²⁷, 1797²⁷, 1799, 1826); “*Grammatyka francuzka krotko zebrana dla uczących się francuzkiego języka. Z Wileńskiej przedrukowana*” (1796)²⁹; “*Грамматика российская, собранная из российских сочинителей к употреблению поляков*” (1797)³⁰; “*Grammatyka łacińska ku pożytkowi młodzi szkolney przedrukowana z poprawą*” (1819); “*Grammatyka niemiecka, przedrukowana z Wileńskiej*” (1801) – автор Каетан Каменський; “*Słownik podręczny prawniczy polsko-rossyjski*” (1832) – автор А. Вигура.

1760 р. був видрукований підручник з математики ченця-васи-

ліанина Йосипа Торжевського “Rochmistrz polski...”, 1785 р. побачила світ його праця “Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszow i topienia żelaza...”³¹ – ймовірно, як відгук на потреби зацікавлених розвитком мануфактур, ремесел і торгівлі. Значно пізніше, 1824 р. було опубліковане видання для тих, хто веде фінансові операції – “Dokładne wyrachowanie wszystkich procentów złotych, groszowych, szelagowych... na wszystkie kapitały”.

Великим попитом у широких верств населення користувалися бердичівські календарі. У той час вони були найпоширенішим джерелом практичних і наукових знань про агротехніку, астрономію, медицину, ветеринарію, географію. У 70-х роках XVIII ст. у Бердичеві друкувалися календарі, що були вираховані докторами філософії та професорами математики Краківського університету Франтішком Кшиштофом Лебманном і Франтішком Матавським. Календарі виходили польською, згодом польською та російською мовами під різними назвами. Так, вони могли мати заголовки “Kalendarz polski y ruski”, “Kalendarz dla woiewódtw Ruskich”, “Kalendarz gospodarski”, “Kalendarz astronomiczno-astrologiczny”, “Kalendarz gospodarski dla kraju Rossyjskiego” тощо. Календарі випускалися як настінні, так і у формі брошур. Бердичівські календарі настільки були популярними в Україні, що їх перекладали й друкували в інших містах. Так, у Харкові в 1797, 1799, 1808 та 1809 роках бердичівський календар “Месяцеслов на лето господне 1797...”³² чотири рази передруковувався в перекладі протоієрея А. Прокоповича³³.

1865 р. київський, подільський й волинський генерал-губернатор О.П. Безак (1865–1868), ознайомившись із відомостями, наданими начальником Київської губернії, про видання календарів бердичівськими ченцями-кармелітами, прийшов до таких висновків. Перше, що правом видання календарів кармеліти користуються без усякого дозволу. Друге, що календарі не відповідають сучасним вимогам. Третє, що публікуючись польською мовою, вони не можуть задовольняти потреб більшості місцевого населення. І тому вважає подальше видання бердичівських календарів зайвим. Тим більше, що в Києві видається народний календар³⁴, який більше відповідає вимогам населення. Виходячи з усього викладеного, генерал-губернатор запропонував начальнику Київської губернії зробити розпорядження про припинення видання календарів ченцями Бердичівського кармелітського монастиря. Пропозиція генерал-губернатора була втілена в життя без особливих зволікань³⁵. Після за-

криття друкарні календарі друкували то в Києві в Університетській друкарні, то в Житомирі – в Губернській, Квятковського і Хжонща, аж до 1864 р.

У монастирській друкарні було перевидано працю відомого польського економіста XVII ст. Якуба Казімежа Гаура (Haur) “Oekonomika gospodarska generalna” (1788)³⁶, яка користувалася великою популярністю і в різних варіантах перевидавалася 7 разів упродовж 100 років. Згодом там само була опублікована його ж “Oekonomika lekarska albo domowe lekarstwa” (1793)³⁷.

У процесі історико-книгознавчого дослідження бердичівських видань у фондах НБУВ виявлено 4 друки, які не описані у К. Естрейхера та Я. Запаса і Я. Ісаєвича. Подаємо їхні бібліографічні описи в хронологічній послідовності³⁸.

Перше видання – це погребове казання вікарія Литовської провінції Ордену василіанів Амброзія Геллера.

Geller, Ambrozy. **KAZANIE** / Niegdyś na Pogrzebie w Bogu zeszyły Jaśnie Wielmo- / żney JMci Pani MAGDALENY z STRYBELLOW / ŁOPOTTOWEY BYKOWSKIEY, / Strażnikowey Polney W. X. L. Starościny Bobroy- / skiey, Popkowskiey etc. / w przytomności / Jaśnie Wielmożnego, w Bogu Nayprzewiele- / bnieyszego JMci X. Feliciana Filippa WO- / ŁODKOWICZA, Koadjutora pod ow czas ie- / szcze Metropolij, a teraz iuż szcześnie caley / Rusi Metropolity aktualnego, Włodzimier- / skiego y Brzeskiego Biskupa, Kijowo-Pe- / czarskiego Opata. / w Kościele Farnym Bobroyskim, Roku 1761. / Przez Xiędza Ambrożego GELLERA Prowincyi Litewskiej Ba- / zyliana Wikarego pod te Porę y Kaznodziei Nowogrodzkiego / MIANE / a teraz / w Roku 1766. z okazji odprawionych za Duszę / Teyże Pani Ekekwiij do Druku / PODANE. – w BERDYCZOWIE: w Drukarni Karmelu Fortecy Nayswiętszey Panny MARYI za Pzrywilejem J. K. Mci., [1766]; 2° (19 x 30 cm);

[2], A – Z² Aa – Bb² Cc = [55] арк.

Шрифт – 29 рядків; 10 рядків – 65 мм. Дзеркало набору – 133+205 мм.

Оформлення: Герб Лопотов, 2 заставки з 2 дощок, 2 віньетки з 2 дощок, 2 гравюри з двох дощок, смужки з виливних прикрас (два види).

Оправа: обкладинка з цупкого мармурового паперу червонувато-брунатного кольору. [Кінець XVIII – початок XIX ст.].

НБУВ, Відділ історичних колекцій та бібліотечних зібрань: Берд. 3910.

Друге видання – реєстр монастирів Ордену босих кармелітів Польської провінції та списки ченців, що перебували в них на 1772 р.

CATHALOGUS / RELIGIOSORUM / et / MONIALIUM / CARMELITARUM / DISCALCEATORUM / PROVINCIAE POLONAE / S. SPIRITUS / In Annum Domini / MDCCLXXII. – [S. l., 1772];

18° (8,2 x 13 cm);

A–D⁶ E⁴ = [28] арк.

Шрифт – 30 рядків; 10 рядків – 31 мм. Дзеркало набору – 66+110 мм.

Оформлення: Форта, 2 кінцівки з 2 дощок, колонтитул.

Оправа: картон, обклеєний мармуровим папером, корінець шкіряний [XIX ст.].

Місце видання встановлено за змістом і друкарським оформленням тексту.

НБУВ, Відділ стародруків та рідкісних видань: Ін. 2471.

Третє видання – витяги з правничих статутів і конституцій про покарання за порушення закону.

EXCEPT / z / STATUTOW / PRAWA / y / KONSTYTUCYI / Koronnych / KAR / ZA PRZESTĘPSTWA / PRAWA. – W BERDYCZOWIE: w Drukarni Fortecy Nayswięt: MA- /RYI Panny za Przywilejem J. K. M., Roku 1783;

8° (9,6 x 15,6 cm);

A – B⁸ C⁴ = [20] арк.

Шрифт – 28 рядків; 10 рядків – 45 мм. Дзеркало набору – 80 + 135 мм. Частина сторінок має друковані глоси.

Оформлення: віньетка, заставка, смужка з виливних прикрас.

Оправа: обкладинка з цупкого паперу “павичеве око”. [Кінець XVIII – початок XIX ст.].

НБУВ, Відділ історичних колекцій та бібліотечних зібрань: Берд. 3163.

К. Естрейхер під такою назвою подає два люблінських видання 1783 р.³⁹ Одне обсягом 36 нумерованих аркушів, інше – 24 нумеровані аркуші. У каталозі Я. Запaska та Я. Ісаєвича видання відсутнє.

Четверте видання – практичний poradnik з ветеринарії, городництва та садівництва.

SPOSOBY / PRAKTYCZNE / DO LECZENIA WSZELKICH / DEFECTOW KONSKICH, / ROZNYCH INNYCH BYDLĄT, I / DOMOWEGO

PTASTWA; Oraz sekretne wynalazki względem / szczepienia, zasiewania, wędzenia i kon- / serwy fruktów, i iarzyn Ogrodowych. / Tudziesz inne pożyteczne wiadomości, / tak dla wygody Gospodarzów, iako i / dla Ludzi rozney Kondycyi, z doświadczonych Autorów / **ZEBRANE** / I POW-TORNE / **PRZEDRUKOWANE** / Roku 1794. / W BERDYCZOWIE;

8° (10,7 x 18 см);

A – N⁸ O⁵ = 207 с., [5] арк.

Шрифт – 28 рядків; 10 рядків – 38 мм. Дзеркало набору – 73 + 120 мм.

Оформлення: заставка, колонтитул, смужка з виливних прикрас.

Оправа: обкладинка з синього паперу. Береги сторінок необрізані. [Кінець XVIII – початок XIX ст.].

НБУВ, Відділ історичних колекцій та бібліотечних зібрань: Берд. 2743.

Під такою назвою, без колації та вказівки на повторне видання і з датою 1799 р., видання є в каталозі Я. Запаска та Я. Ісаєвича під № 4076. Зберігається воно сьогодні у фондах Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка. У К. Естрейхера це видання подано так само, тільки з посиланням на бібліотеку Красінських⁴⁰.

Провенієнції на сторінках бердичівських видань у Відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ подають фактографічний матеріал про ареал розповсюдження продукції кармелітської друкарні. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. її друки знаходилися в монастирських бібліотеках вишневецьких і бердичівських кармелітів, любарських домініканів, чуднівських бернардинів, вінницьких капуцинів, гошівських і почаївських василіанів, коденських августинців, приватних книгозбірнях світських і духовних осіб, наприклад, у бібліотеках Мікошевських, Стецьких, Хрептовичів, Франтішка Оссолінського, генерала Вінницького конвенту Протасія Єнджейовського та ін. Окрім того, бердичівські видання зберігалися в бібліотеках Київської духовної академії, Софійського собору, Києво-Печерської лаври.

Основна кількість бердичівських видань має невеликий формат – 8° та 4°, зручний у користуванні. Але зустрічається і 2° та зовсім маленькі – 24°, 32°. Тексти видань друкувалися різновидом шрифту “антиква”. З метою виділення необхідних частин тексту застосовувався курсив.

Здебільшого бердичівські видання оформлювалися досить скром-

но. Вони мали невелику кількість гравійованих ініціалів, трохи більше заставок і кінцівок, непоказні колонтитули з виливних прикрас, невеликі гравюрки, що вміщувалися в абзаци тексту при заглавній літері. В художньому виконанні заставок і кінцівок чітко прослідковується бароковий стиль, часом у його останній фазі розвитку – рококо. Група бердичівських друків, в основному панегірики, промови, присвячені окремим особам, часто супроводжуються зображенням родових гербів. У таких видах друкованої продукції як календарі застосовувався друк у дві фарби – саме календарні таблиці друкувалися чорним та червоним кольорами. Титульні аркуші праць Мартина Рубчинського теж набрані червоним та чорним кольорами.

Титульні аркуші якщо і прикрашалися графічно, то найчастіше віньеткою. Інколи вони оформлювалися складеними рамками з виливних прикрас. Але відомі видання багато ілюстровані високохудожніми мідеритами. Одне з таких – праця Григорія Тшесневського, присвячена чудам ікони Бердичівської Божої Матері і проповіді з приводу її коронації “Ozdoba y Obrona Ukraińskich Kraiow Przecudowna w Berdyczowskim Obrazie MaryaŁ Ukoronowana” (1767)⁴¹, багато ілюстрована мідеритами, для якої були замовлені нові шрифти.

Сьогодні дослідники в своєму розпорядженні мають скупі відомості про керівників монастирської друкарні, і фактично бракує інформації про її працівників. Можливо, робота по виявленню нових документів про її діяльність дозволить заповнити цю лакуну в історії офіцини. Засновником друкарні та її першим префектом був настоятель монастиря та провінціал Польської провінції Закону о. Якуб Зволинський (о. Юзеф від Матері Божої з гори Кармеля). Кошти на фондуш було взято з каси Братства “Najświętszej Maryi Panny Szkaplerznej”. Друкарню названо “Друкарня фортеці Найсвятішої Діви Марії”. Необхідний друкарський реманент та матеріали були закуплені в Австрії. Опіку над друкарнею надалі здійснювали префекти, що обиралися Провінціальною Капітулою. Польському досліднику Я.М. Гіжицькому, що мав можливість користуватися багатьма матеріалами, які не зберіглися до нашого часу, вдалося виявити імена кількох префектів Бердичівської друкарні у ХІХ ст. На початку ХІХ ст. ним був о. Августин Куницький (пом. 1814) – пріор Бердичівського монастиря босих кармелітів (1778–1781) і провінціал Руської провінції Ордену (1799–1805). Після його смерті посаду обійняв о. Костянтин Подосовський і перебував на ній до 1825 р. Наступним префектом був о. Бернад

Квакевич – випускник Віленського університету, викладач і проповідник, пріор Бердичівського (1829–1835) та Вишневецького (1823–1826) монастирів босих кармелітів. Останнім управителем монастирської офіцини був о. Бенедикт Гринер⁴².

При друкарні існувала граверна майстерня. Відомі імена граверів, які своїми роботами прикрашали бердичівські друки. Це Федір Раковецький – бердичівський гравер, працював у техніці мідериту та деревориту, львів'яни гравер і друкар Іван Филипович та гравер Теофіл Троцькевич⁴³. Мав монастр і власну папірню⁴⁴.

Від початку свого існування друкарня давала монастирю значний прибуток, який частково використовувався на ремонт і утримання костелу. Кошти йшли, наприклад, на покриття мідною бляхою костела й каплиць, на розпис костелу, відлив дзвонів, будівництво вежі тощо⁴⁵.

Перефразовуючи вислів видатного вітчизняного книгознавця С.І. Маслова, можна стверджувати, що історико-книгознавчі дослідження діяльності Бердичівської друкарні босих кармелітів сприятимуть виявленню та впровадженню до наукового обігу точного, критично перевіреного матеріалу для вивчення як загального історико-культурного життя України XVIII – першої половини XIX ст., так і для історії письменства, мистецтва і друкарської справи.

¹ Роки діяльності друкарні у Бердичеві подаються за: *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Л., 2002. – С. 292; *Каменева Т.Н.* Черниговская типография, ее деятельность и издания. – М., 1959; *Коляда Г.И.* Книгоиздательство Львовского братства в XVI веке. – Сталинобад, 1952; *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – К., 1990. С. 31–46, 116–132; *Мицько І.З.* Святоуспенська лавра в Уневі. – Л., 1998; *Росовецкая Т.Н.* Книгоиздательская и просветительская деятельность Памва Беринды и Михаила Слезки (Формирование идейно-эстетического своеобразия украинской старопечатной книги первой половины XVII ст.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1988; *Титов Ф.И.* Типография Киево-Печерской Лавры. Исторический очерк. – К., 1918; Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Вип. 2. Видання друкарень Острога, Дермані, Стрятина, Крилоса, Угорець, Рохманова. – Л., 1996; Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Вип. 3. Видання друкарень Львова: Михайла Сльозки, Арсенія Желіборського, Йосифа Шумлянського, Монастиря св. Юра. – Л., 2000; *Бондар Н.П.* Примірники Острозької Біблії у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вер-

надського // Український археографічний щорічник. – К. ; Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 139–154.

² *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Л., 1981–1984. – Кн. 1–2. – (далі – ЗІ); *Estreicher K.* Bibliografia polska. – Kraków, 1882–1951. – Т. 8 – 34; *Estreicher K.* Bibliografia polska XIX stulecia. – Kraków, 1872–1906. – 14 t. – (Далі – Estr.).

³ Encyklopedja kościelna / Wyd. Przez M. Nowodworskiego. – Warszawa, 1877. – Т. 10. – С. 47.

⁴ *Dunin-Borkowski J.* Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów poskich. – Lwów ; Warszawa, s. a. – S. 942. *Niesiecki K.* Herbarz polski / Wyd. Przez J. N. Bobrowicza. – W Lipsku, 1842. – Т. 9. – С. 176–177.

⁵ *Catalogus religiosorum et monialium carmelitarum discalceatorum Provinciae Polonae S. Spiritus.* – [Berdiczoviae], 1772. – F. D² – D³.

⁶ *Drukarze dawniej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 6. Małopolska: Ziemia Ruska / Oprac. A. Kawecka-Gryczowa i in.* – Wrocław ; Kraków, 1960. – S. 120. ⁷ ЗІ, № 3353.

⁸ Там само, № 2633.

⁹ Король Станіслав Август Понятовський двічі відвідав Бердичів: 21 листопада 1781 р., повертаючись з Кам'яця до Варшави, та 18 березня 1787 р., подорожуючи до Канева на зустріч з російською імператрицею Катериною II. Під час цих подорожей монарх проїздив містечко Лабунь, яке належало в той час київському воєводі Юзефові Стемпковському (тепер – с. Новолабунь Полонського району Хмельницької області).

¹⁰ ЗІ, № 3108; Estr. 30, 75.

¹¹ *Naruszewicz A.* Dziennik podróży króla Stanisława Augusta na Ukrainie i do innych ziem Koronnych Roku 1787... – Warszawa, 1788. – S. 105–106.

¹³ Encyklopedja kościelna / Wyd. Przez M. Nowodworskiego. – Warszawa, 1877. – Т. 10. – С. 48.

¹⁴ *Имеретинский Н. К.* Дворянство Вольнской губернии // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1894. – № 8. – С. 343–368.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 710, оп. 2, спр. 1236, арк. 4.

¹⁶ *Drukarze dawniej Polski...* – S. 121; *Rolle J.* Drukarnia i stycharnia w Berdyczowie // Rocznik dla archeologów. – 1871. – S. 14–26; *Rulikowski Ed.* Berdyczow // Słownik geograficzny. – Warszawa, 1886. – Т. 1. – S. 136–137.

¹⁷ *Маслов С.І.* Комітет для опису видань, що вийшли на території України в XVI–XVIII вв. // Бібліологічні вісті. – 1925. – № 1/2. – С. 36–39.

¹⁸ *Маслов С.І.* Відділ стародруків Бібліотеки УАН // Вісті Укр. Акад. Наук. – К., 1936. – № 1–2. – С. 71.

¹⁹ Інститут рукопису НБУВ. Ф. 33, спр. 2973, арк. 2.

²⁰ Архів НБУВ. Спр.487, арк. 29.

²¹ ЗІ, № 3033.

²² Там само, № 3092.

²³ Там само, № 3022.

²⁴ Там само, № 2851.

²⁵ Там само, № 3919.

²⁶ Там само, № 3680.

²⁷ Там само, № 3847.

²⁸ Там само, № 3922.

²⁹ Там само, № 3891.

³⁰ Там само, № 3923.

³¹ Там само, № 3330.

³² Там само, № 3926.

³³ *Огієнко І.* Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 332.

³⁴ “Київський народний календар” видавався в Києві 1864–1915 рр. Ініціатором цього популярного колись видання був директор Першої київської гімназії Олексій Фомич Андріяшів. Приміщення редакції знаходилося по вул. Іванівській, № 8 (нині – вул. Тургенівська). Календар мав форму книжки, що містила в собі таблиць-календар на кожний місяць, системи літочислення різних часів і народів, таблиці визначення часу сходу та заходу сонця, короткі виписи з церковного уставу, дні релігійних свят, імена святих, господарський розділ тощо. До нього додавалися іменний покажчик та карта залізниць. (Київ: Енциклопедический справочник / Под ред. А.В. Кудрицкого. – 2-е изд. – К., 1985. – С. 278; *Макаров А.* Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 37–40.

³⁵ *Киевлянин.* – 1865. – № 63. – С. 249.

³⁶ ЗІ, № 3452.

³⁷ Там само, № 3718.

³⁸ Заголовки видань подаються повністю із збереженням орфографії, знаків пунктуації та скорочень. Слова, набрані найбільшим кеглем у заголовку, виділені жирним шрифтом. Розподіл слів на рядки позначається похилими рисками. Далі вказується формат у долях аркуша і розмір примірника в оправі в сантиметрах у круглих дужках, відомості про розмір шрифту та особливості друкарського оформлення, інформація про оправу та місце знаходження видання.

³⁹ *Estr.* 16, 123.

⁴⁰ *Ibid.* 29, 136.

⁴¹ ЗІ, № 2488.

⁴² *Plis J.* Drukarnia “Fortecy Najświętszej Maryi Panny” w Berdyczowie (1758–1844) // *Ann. Univ. Marie Curie-Sklodowska. Sectio F.*– Lublin, 1990. – Т. 45.– S. 378–379.

⁴³ *Понов П.* Матеріали до словника українських граверів. – К., 1926. – С. 91, 116, 118, 123. *Понов П.* Матеріали до словника українських граверів. Додаток 1. – К., 1927. – С. 24, 32–33.

⁴⁴ *Plis J.* Drukarnia “Fortecy Najświętszej Maryi Panny” w Berdyczowie (1758–1844) // *Ann. Univ. Marie Curie-Sklodowska. Sectio F.*– Lublin, 1990. – Т. 45.– S. 380.

⁴⁵ *Ibid.*

І. І. Цинковська
Г. М. Юхимець
кандидат мистецтвознавства
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського
м. Київ

**ПАНЕГІРИЧНІ КОМПОЗИЦІЇ ІВАНА МИГУРИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ МІДНИХ
ГРАВІРУВАЛЬНИХ ДОЩОК XVII–XIX ст.
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ
УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО)**

Мідні гравірувальні дошки з колекції НБУВ є унікальними пам'ятками українського граверного мистецтва XVII–XIX ст., що віддзеркалюють шляхи розвитку гравюри в Україні, репрезентують широкий спектр її видів і жанрів, виокремлюють художні особливості київської, чернігівської, львівської, почаївської шкіл. Більша частина дощок – це кліше ілюстрацій (в основному, титули і фронтисписи) до видань київської, чернігівської, почаївської та інших українських друкарень. Серед них – справжні шедеври книжкового мистецтва першої половини XVIII ст. – кліше гравюр до “Киево-Печерського Патерика” (1702), “Іфіки та Ієрополітики...” (1712), “Апостола” (1737) та інших видань. Колекція містить чимало кліше станкових гравюр, що репрезентують панегіричний та батальний жанри, портрет, архітектурний пейзаж. Виконані на високому художньому рівні, вони відзначаються оригінальністю композиції, виразним малюнком, досконалим володінням техніками різцевої гравюри та офорту. В цілому мідні гравірувальні дошки з колекції НБУВ засвідчують високий інтелектуальний, мистецький та технічний рівень української школи граверства, яка цілком органічно сприймається в контексті історії європейської гравюри зазначеного періоду.

Колекція представляє твори двадцяти шести різних за творчим спрямуванням та рівнем майстерності граверів – українців та